

- Erdélyi János (1981b): A hazai bölcsezet jelene. In: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 25–102; jegyzetek: 912–924.
- Lalíková, Erika (2016): A „nemzeti filozófiák” koncepciói mellett és ellen felsorakoztatott érvek a kortárs cseh filozófusok műveinek tükrében. In: Mester Béla (szerk.): *Régiók, határok, identitások. (Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, 25–36.
- Percz László (2008): *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia” (Eszmetörténeti Könyvtár 7)*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely
- Philosophiai műszótár* (1834): Buda: Magyar Kir. Egyetem
- Rozgonyi József (1792): *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani, ad viros clarissimos Jacob et Reinhold*. Pest: Trattner
- Rozgonyi József (1819): *A' Pap és a' Doctor a' sínlődő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása, főképen a' Tiszt. Pucz*

- Antal Úr' Elmékedéseinek: A' Kánt' Philosophiájának fő Resultátumairól, 3 óldalaslag illetése az erkölcsi Catechismust Író' Bécsi feleleteinek*. S. Patak: Nádaskay.
- Rozgonyi József (1822): Aristippus védelme. *Tudományos Gyűjtemény* 6, 7, 52–61.
- Szilasy János (1847): Lehet-e magyar philosophia? *Magyar Académiai Értesítő*. 7, 6, 152–154.
- Szontagh Gusztáv [Tuskó Simplicius] (1827): A literatúrai kritikás folyóirásokról. *Tudományos Gyűjtemény*. II, 7, 91–103.
- Szontagh Gusztáv (1839): *Propylaeumok a' magyar philosophiához*. Budán: Magyar Kir. Egyetem
- Szontagh Gusztáv (1843): *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Budán: Emich
- Szontagh Gusztáv (1850): Smetana s a philosophia közel kimenetele. *Új Magyar Múzeum*. 1, 3, 147–157.
- Szontagh Gusztáv (1855): *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei*. Pest: Herz

SZEREPKERESÉS, SZEREPALAKÍTÁS, SZEREPJÁTÉK A FILOZÓFUSSZEREP ALAKULÁSA A MAGYAR FILOZÓFIAI KULTÚRÁBAN

Percz László

az MTA doktora, egyetemi tanár,
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
szerkesztő, *Magyar Tudomány*
perczl@hotmail.com

A magyar filozófiatörténet három alakjáról lesz szó a következőkben: Bessenyei Györgyről, Szontagh Gusztávról és Litkei Tóth Péterről. Noha valóban mindhárman a hazai filozófia múltjának számontartásra érdemes személyiségei, első pillantásra korántsem agálymentes együtt emlegetni őket. Bessenyei nevét minden érettségizett ismeri: a felvilágosodás „testőrírója”, a magyar gondolkodástörténet kiemelkedő szereplője és a magyar irodalomtörténet korszaknyitó alakja. Szontaghról már inkább csupán a magyar bölcselet múltja iránt érdeklődők szűkebb köre hallott: a reformkor és a neoabszolutizmus kora sokféle szellemi területre kalandozó nyugalmazott gránátos tisztje, az Akadémia egyik első filozófus tagja csak az utóbbi időben lett újra intenzívebb kutatások tárgya. Litkei Tóth végül bizvást teljesen ismeretlennek minősíthető: róla, a 19. század református lelkeséről és bölcslőjéről még a korszak kutatói is legfeljebb a „közgondolkodás” kifejezőjeként hajlamosak megemlékezni.

Háromjuk filozófusszeretének utánagondoló esszénkben a következő gondolatmenet

et követjük. Először, bevezetésként, a vállalkozás legitimitációját kíséreljük meg: a kontextusokat villantjuk föl, amelyekben hőseink „filozófusszeretének” problémája egyáltalán fölvethető. Másodszor, terjedelmesebben, végigtekintünk a három alakon, külön igyekezvén tárgyalni filozófiájukat és a filozófus szerepéről vallott fölfogásukat. Harmadszor, pár kurta mondat erejéig, összefoglaljuk következtetéseinket, megmagyarázandó esszénk blikkfangosnak szánt címét is.

A filozófus és szerepe

Kísérletünk a magyar filozófia múltjára irányuló vizsgálódások intézménytörténeti változatához csatlakozik: amikor az említett gondolkodók szerepfölfogására kérdez rá, a filozófiai élet intézményes szeretének alakulása érdekl. Érvelése, egy csaknem másfél évtizede keletkezett tanulmányhoz kapcsolódva (Percz, 2004), az intézménynek nem a szűkebb, hanem a tágabb fogalmát használja. Az intézmények szűkebb értelemben, mint ismeretes, intézők: közösségi célra alakult szervezetek. A magyar filozófia intézményei

ebben a szűkebb értelemben, például, az egyetemi filozófiai tanszékek, a Magyar Tudományos Akadémia filozófiai intézményei, a filozófiai társaságok vagy a filozófiai folyóiratok. Az intézmények tágabb értelemben, ellenben, mindazok a közegek, amelyekben a filozófiai élet megnyilvánul. A filozófiai élet viszonyrendszer: a művet alkotó filozófus, a megalkotott filozófiai mű és a filozófiai művek iránt érdeklődő közönség kölcsönös kapcsolata. Működő filozófiai élet a közönség filozófiai művek iránti szükségletét – és a művek e szükségletre való tekintettel történő létrejöttét – föltételezi. A tágabb értelemben fölfogott filozófiai intézmények ezt a filozófiai életet létrehozó és működtető formák. Jelen vizsgálódás tehát, a filozófusszerepet előtérbe állítva, az intézmény e tágabb fogalmával operál. Azoknak a társadalmi elvárásoknak a természete érdeklí, amelyek a magyar kultúrában a filozófus szerepét alakítják; azoknak az intézményes státuszpozícióknak az alkatára kíváncsi, amelyeket a magyar kultúra alakít ki a filozófusszerepet illetően. Ez az egyik bevezető megjegyzésünk.

A másik, hogy vizsgálódásunk, törekvését tekintve, korántsem leíró jellegű: szándéka szerint inkább kritikai beállítottságú. Horizontja a magyar kultúra nemfilozofikus, sőt kifejezetten antifilozofikusnak mondható jellege. Amikor a magyar kultúrát antifilozofikusnak minősítjük, természetesen nem egyszerűen a kiemelkedő filozófusok vagy a jelentős filozófiai teljesítmények hiányáról beszélünk: a magyar kultúra szerkezetének természetére gondolunk. Ez, a magyar kultúra antifilozofikus-antifilozofikus alkata nyilvánvalóan nem valamiféle természeti adottság: a magyar kultúrtörténet hosszú folyamatainak eredménye. A magyar kultúra önértelmezésének meggyökeresedett toposzai hatnak a

mélyén, amelyek nyomán a nemzeti kultúra egyes területeinek értékviszonyára vonatkozó elképzelések is megszilárdulnak. A magyar kultúra „irodalmias” karakterének kialakulása az irodalomra kánonmeghatározó szerepet is oszt. Hogy a nemzeti kultúra meghatározó áramává a „nagy és erős” irodalmi hagyomány válik, egyben azt is eredményezi, hogy a filozófiai hagyomány „kicsinek és gyöngének” fog minősülni. Hogy a nemzeti kultúra középpontjába a „nemzeti költő” kerül, egyben azt is jelenti, hogy valamiféle „nemzeti filozófus” éppen nem kerülhet efféle szerepbe. Jelen esszé törekvése, hogy a filozófusszerep alakulását ennek a problémának a horizontja előtt vegye szemügyre. Irányát hallgatólagosan az a kérdés határozza meg, hogy a magyar kultúra e szerkezeti adottságának kialakulásához mennyiben járulhatnak hozzá a filozófusszerepek kialakulásának zavarai és a kialakult filozófusszerepek esetleges hiányai.

Három alak

Három szereplőnk tehát: Bessenyei György (1746–1811), Szontagh Gusztáv (1793–1858) és Litkei Tóth Péter (1813–1878). A szóba kerülő periódus, ez a legelső, ami szembe tűnik, figyelemre méltóan hosszú: az életutakat tekintve közel másfél, az életműveket nézve meg jó évszázadot fog át. Amikor Bessenyei meghal, Litkei Tóth még meg sem születik; Bessenyei irodalmi föllépése – a nevezetes 1774-es esztendő – pedig több mint száz évvel előzi meg Litkei Tóth halálát. Egyszerűsítve, lehet mondani, a három szereplő munkássága három nagy történelmi korszakot fog át: a felvilágosodás korától a reformkoron keresztül a neoabszolutizmus koráig, illetve a kiegyezés koráig ível.

A három alak bevezetőnkben említett, egymástól eltérő kanonikus rangja pedig, má-

sodjára ezt kell megemlítenünk, az egymásról eltérő historiográfiai státusban is megmutatkozik. Bessenyei gazdag értelmezéstörténettel dicsekedhet. A számos régebbi és újabb földolgozásban, színvonalas és kevésbé színvonalas monográfiában, valamint alapos kritikai kiadásban is megmutatkozó recepció azonban sokáig – főként Bíró Ferenc kiemelkedő kötetének (Bíró, 1976) megjelenéséig – kifejezetten egyoldalú: az egyetemes igénnyel föllépő literátorból csak és kizárólag az írórt veszi észre, a filozófust ellenben szisztematikusan háttérbe szorítja. Szontagh éppen megélenkülő kutatások tárgya. A vele foglalkozó, régen kiformalódott és hosszas megszakításokkal, de máig ívelő kutatási hagyomány – bár a „Szontagh-kutatások” sosem voltak összehasonlíthatók a Bessenyei-kutatások kiterjedtségével-intézményesültségével – Szontaghot a maga koncipiálta „egyezményes filozófiai iskola” alakjaként, a magyar Hegel-vita antihegelianusaként, a hegelianus Erdélyi János antihegelianus vitapartnereként, a „nemzeti filozófia” elkötelezettjeként értelmezi (Vajda, 1937; Perecz, 2008, 92–114.). E vonulattal szemben egy újabb, immár számos kontribúcióban megmutatkozó, és az életmű mindaddig kiadatlan kéziratának gondozására-megjelentetésére is vállalkozó kutatás a megszülető modern nemzet mély filozófiai reflexióját nyújtó, eredeti politikafilozófust igyekszik fölmutatni a személyében (Mester 2006b). Litkei Tóth bölcséletére, végül, lehet mondanivaló, gyakorlatilag nem irányulnak szisztematikusan kutatások: az alakja felé forduló, szórványos érdeklődés hol az utópista szocializmust (Pándi, 1972, I/435; I/437–438.), hol a „közgondolkodás” megnyilvánulását (Szegedy-Maszák, 1984), hol a modernitás kihívására fogalmazott választ (Mester, 2006a) fedezi föl az írásaiban.

(*Bessenyei*) Bessenyei „filozófiája” nem annyira önazonos, egységes és koherens nézetrendszer, mint inkább valamiféle folyamatosan változó, szüntelenül alakuló képződmény: többé-kevésbé változatlan kérdésekre fogalmazott, mindegyre változó válaszkísérleteinek folyamatos egymásutánja. Mindenesetre: komoly ellentmondásoktól terhelt bölcsélet. A gondolkodó Bessenyei képét megrajzoló, előbb említett monográfia (Bíró, 1976) ábrázolásában ez az ellentmondásokkal terhelt bölcsélet a maga életproblémáinak megoldására folyamatosan új és új válaszkísérleteket fogalmazó gondolkodó filozófiája. Ellentmondásai nem valamiféle fogyatékoságok: a válaszkísérletek antinomikus jellegének következményei inkább. Megalkotója olyan gondolkodó, akinek alapvető meggyőződése az ember megszüntethetetlenül testi mivolta, a materialista emberkép morális indokú korrekciójának lehetőségét keresve jut egyrészt különféle ellentétes, egymással antinomikus viszonyban álló metafizikai belátásokra, fogalmazza meg másrészt az emberi természet humanizálásának nagyszabású koncepcióját.

Ami a filozófusszerepet illeti, Bessenyei nyilvánvalóan a magyar kultúra intézményes szerepeinek elkülönülése és megszilárdulása előtti alak: valószínűleg hasztalan próbálkozás lenne elkülöníteni benne az „írórt” és a „filozófust”. A filozófuslét problémáit – a filozófus szerepét, a filozófiai tudás természetét, a filozófia befogadásának kérdéseit – ugyanakkor többször, többféle műfajban is reflexió tárgyává teszi. Erre vonatkozó megfontolásai szerint, összegezve azt mondhatjuk, a filozófus afféle magányos különc, aki a tartalmi konszenzualitást fájdalmasan nélkülöző és a szélesebb kulturális befogadást illetően számottevő hátrányokkal sújtott tudásterületen működik (Perecz, 2016).

A filozófus szerepe szerint egyrészt nem valamiféle közösségi ember, inkább magának való alak. Életidegen, a mindennapokban nehezen eligazodó, gyakorlati ügyekben járatlan, furcsa figura. Afféle magányos különc, akit a környezete nem annyira tisztel, mint inkább fölényesen megmosolyog. Egyik legjellemzőbb megfogalmazásban: „Légyen akár szomorú, akár vig, egy Filozofus mint mondják valamely kedvetlen setét, és szüntelen gondolkodó magánosságba szokot mozogni, ki csak olyanokkal szeret társalkodni, mint maga, a mitsodás. Rest állat ki mondhatatlanul, és csak olvasásba, írásba, gondolkodásba fárthatatlan; de különben, ha lehetne egész nap nem-lépne hármat. Mindég tanul, de még is azt állítja, hogy semmit nem ért, sem meg nem foghat magába – él itt e világba, és nem tudja hogy, taszigáltatik másoktól ide s tova, nem érti mi végre; szenved, búsul, örül nem tudja mi okon, mert magán egyikkel sem segít – minden jó is, rossz is, igaz is nem is, szép is rút is e világba, úgy a mint az az emberek idő szerint veszik, s teszik.” (Bessenyei, 1990, 677–678.) A beállítás a filozófiai gondolkodásnak a hétköznapi tudattól elkülönülő és a hétköznapi tudat számára érthetetlen-értelmetlen természetére reflektál. Az európai kultúra első bölcselőjének – a csillagokat fűrészelve gödörbe zuhanó, ezért gúnyosan kinevetett Thalésznek – alakja, az égi ismeretek fölényes birtoklásának és a földön való eligazodás képessége fájó hiányának elmentmondását megjelenítve, tudjuk, a filozófiai gondolkodás őstörténetének szimbolikus kifejezője. Amikor a filozófusszerepről gondolkodik, különösen, amikor színpadra állítja a filozófus alakját, az elképzelései mögött, legáltalánosabban, ez a régi, az antikvitásra visszanyúló, az európai filozófia képét alapvetően befolyásoló fölfogás munkál.

Ha a filozófus magányos különc, a filozófia, másrészt, olyan tudásterület, amelyből szükségképp hiányzik az egyetértés. Művelői nem tudnak megegyezni egymással, tudásanyagát illetően nincs közöttük konszenzus: alapvető kérdéseiben is, ki ezt állítja, ki azt. Következőleg hiányzik belőle a tudás fölhalmozódásának folyamata: szerves építkezés helyett folytonos újrakezdés jellemzi tehát. Korai, kéziratban maradt művének, a társadalomszervező elveket megszemélyesítő alakok közötti beszélgetést dramatizálva megjelenítő szövegének filozófusa például teljes tanácstalanságának ad hangot. „Most meg kell ezekből a tudósokból határoznom, hogy a természetnek, s mozgó világnak élő valósága lágyság é vagy kemény eszköz? Edgyik azt mondja, lágyság; a másik, hogy sem kemény, sem lágyság, a lágyságot lehet keménységgé tenni, a keménységet lágysággá változtatni, nézzük a vasat, mely tűzbe foly, s hidegen tör, ront.” (Bessenyei 1992, 195.) A filozófiai tudás természetére vonatkozó ilyen megjegyzései, úgy tűnik, nem egyszerűen számba veszik a filozófiai fölfogások inkompenzabilitását és a filozófiai tudásfölhalmozódás diszkontinuus voltát. Az afféle fejtegetések során a hangja mintha inkább kritikai volna: a helyzetet nem a filozófiai tudás természetével összefüggő adottságként kezeli, hanem valamiféle fogyatékoságnak látja. Aki bölcséleti munkát végez, filozófiai elméletet alkot, így, fölfogása szerint, nem fordulhat bizalommal az elődeihez, nem tud megbízhatóan a régi filozófusok tanításaira támaszkodni. Tudvalévő, persze, maga is ismeri a filozófiatörténeti hagyomány fontos szerzőit, használja a meghatározó szövegeit, sőt, szenvedélyes tudásvágygal veszi birtokba a maga számára fontosnak ítélt műveket. Tökéletesen tisztában van hát vele, hogy a filozófia törté-

neti diszciplína: éppen a saját hagyományában létezik. Csak éppen ezt a történetet a mára vonatkoztatva megszakítottnak érzékelemli, a hagyományt a mai bölcséleti munkálkodás számára kevésbé orientálónak látja.

Ha a filozófus egyrészt magányos különc, aki másrészt alapvető konszenzualitást nélkülöző tudásterületen munkálkodik, nos, akkor, harmadrészt, ez az általa művelt tudásterület túl absztrakt ahhoz, hogy a szélesebb közönség megértse, vagy egyáltalán, érdeklődjék iránta. A filozófia elvont problémái távol állnak az egyébként is szűk olvasóközönségtől, a filozófiai szövegek absztrakciós szintje nem teszi lehetővé, hogy sokan érdeklődjenek irántuk, pláne, képesek legyenek megérteni őket. Bölcséleti esszégyűjtemények egyik szövegében például így fogalmaz: „[a]zt gondolnád, hogy az írók emberi nemzetek iránt úgy teszik meg kötelességeket, ha mindég a legmélyebb bölcsességgel írnak és tanítanak. Tudod-é, hogy a legmélyebb dolgok legkedvetlenebbek szoktak lenni és legkevésbé hallgattatnak. Soha emberek oly dolgokban közönségesen nem hajolnak, melyek által nem gyönyörködtethetnek, azért is valamely bölcs csak csupán elmének, és nem szívnek beszél, nem fog kedves lenni.” (Bessenyei, 1987, 457–458.) Ebben a helyzetben a filozófusnak mintegy engedményt kell tennie: a száraz, fogalmi filozófiát életteli, érzelmi filozófiára kell cserélnie. „Képtelenek vagyunk a legkedvetlenebb igazságot, játékos ábrázatba és nyájas formába öltöztetni, mert különben az emberek hátat vetnek neki. Micsoda vigasztalás, haszon legyen pedig benne, ha ő egy országban öt-hat embertől ismértetik? Egy ékesen szóló, egy hatalmas poéta többet végbeviszen az embereken, mint százezer Seneca.” (Bessenyei, 1987, 459.) A követelmény határozott választ ad tehát a „tudomá-

nyos” versus „irodalmias” filozófia dilemmájára: tájainkon eszerint a filozófusnak „tudományos” filozófia helyett szükségképp „irodalmias” filozófiát kell művelnie.

(*Szontagh*) Szontagh filozófiájának megítélése tekintetében, céloztunk rá, a kutatási hagyományban egymástól határozottan eltérő, sőt, egymással markánsan ellentétes álláspontok találhatók. Hogy tehát miként is értékelhető életművének kiterjedt, számos cikket és több könyvet magába foglaló filozófiai összefoglaló, arra nézve két éles nézet vitatkozik. Az egyik a hagyományban rögzült fölfogást követve intézményesen egy iskolához, irányzati tekintetben egy állásponthoz, személyesen pedig egy vitapartnerhez sorolja Szontaghot. Az iskola az „egyezményes iskola”: ez a voltaképp inkább csak magának Szontaghnak a hagyományteremtő konstrukciója nyomán létező, laza – teljesen azonos hagyományokra támaszkodó, hasonló problémákat vizsgáló és koherens fogalomrendszert alkalmazó, mesterek és tanítványok között átvivő kontinuitást teremtő filozófiai iskolának tehát csak megszorításokkal nevezhető – csoportosulás. Az irányzat az „antihegelianizmus”: Szontagh bölcséleti álláspontjának lényege eszerint a magyar Hegel-vitában – korabeli szóhasználat alapján: a „hegeli pörben” – elfoglalt, a hegelianusokat bíráló pozíció. A vitapartner pedig Erdélyi János: Szontagh így azért méltó egyáltalán figyelemre, mert a legjelentősebb hazai hegelianus, Erdélyi vitatkozik vele. A másik, meghatározóan Mester Béla kutatásai nyomán körvonalazódó beállítás mindhárom tétellel vitába száll (Mester, 2006b). Szontaghot eszerint nem az „egyezményes iskolához” tartozó gondolkodóként kell értékelnünk, hanem sajátos egyéni nézeteit kell megvizsgáljunk; állás-

pontjának lényege nem „antihégelianizmus”, hanem a német idealizmus alakjaihoz fűződő, differenciált kritikai viszonya – antihégelianizmus úgymond alapvetően kantianus fogalomrendszerbe illeszkedik; személye pedig nem csupán Erdélyivel folytatott vitája nyomán érdekes, hanem sajátos teljesítménye nyomán méltó figyelemre. Mindösszesen: Szontagh filozófiája eszerint nem valamiféle derivátum, hanem a születő modern nemzet eredeti bölcséleti reflexiója.

Ami Szontagh szerepfölfogását illeti, az alighanem két összetevőre épül: kritikus tevékenységére és akadémiai tagságára. A kritikus tevékenység a kultúraszervező dinamikát hozza be a fölfogásába, az akadémiai tagság a szabadabb filozófiaművelés lehetőségét teremti meg a számára. Egyrészt tehát, ismeretesen, Szontagh a maga korának jellegzetes, az egymástól elkülönült kulturális szerepek megszilárdulása előtti szereplője, aki sokféle területre kalandozik, és sokféle mindent kipróbál, mielőtt véglegesen a filozófia mellett döntene, és filozófusként határozná meg önmagát. Eredetileg katonatiszt, nyugdíjas kapitányként kezd irodalmi munkásságba. Mezőgazdasági szakíró – a dohány- és dinnyetermesztésről írott könyvei népszerű, több kiadás megérő szakmunkáknak számítanak –, szépirodalmi kísérletekkel jelentkezik, egyike lesz a legelső irodalmi kritikusoknak. Mint irodalmi kritikus a literatura fogalmának tág fölfogását tartja szem előtt: a kultúra valamennyi írásos megnyilvánulását a literatura összetevőjének tekintve egyként szemlészépirodalmi és értekező-prozai műveket. A kultúra írásos vetületének tekintett literatura és a megszülető nemzet összekapcsolásában – a „nemzeti kultúra” megteremtésében – kiemelkedő szerepet szán a folyóiratoknak. Kritikus ars poeticáját megfogalmazó tanul-

mánya, a *Tudományos Gyűjteménybe* Tuskó Simplicius álnéven írott esszéje koncentrált összefoglalását nyújtja a kritikai folyóiratok nemzeti kultúraszervező szerepéről vallott fölfogásának. „Tulajdon nemzeti literatura – állítja – csak tulajdon művészi értelem, tehát tulajdon kritika által leszen lehetséges” (Szontagh, 1985, 283.). A folyóirat-kritika és az írásos nemzeti kultúra egymást föltételező voltát a kulturális kánonképzés szükségletével igyekszik bizonyítani. „Végére literatura kritika nélkül még azért se lehet – fejtegeti végül – mivel annak meghatározása s megállapítása rostálást kíván. Nem minden munka tartozhatik tudniüllik egy nemzet literatúrájához, csak a fennmaradó, azaz a klasszikus. Melyik legyen az? – pedig csak ítélet, bírálás, tehát kritika által lehet meghatározni.” (Szontagh, 1985, 284.) Ez, az írásos kultúra dinamikus, a kritikai tevékenységre építő fölfogása lesz az egyik, ami beépül filozófusi szerepfölfogásába.

A másik akadémiai tagsága: az, hogy az Akadémia – a Magyar Tudós Társaság – egyik legelső, ráadásul saját tanszék/katedra nélküli tagja lesz. Az Akadémia ugyanis új nyilvános teret intézményesít a korszak filozófiai életének szerkezetében. Míg mind az egyetemi tanszékek, mint a középiskolai katedrák közvetlen ellenőrzés alatt működnek – az előbbieket fölött a birodalmi, az utóbbiak fölött egyházi/felekezeti kontroll érvényesül –, addig az akadémiai keretek a filozófia szabadabb művelésére teremtenek lehetőséget. Az Akadémia új nyilvánossága jelentős szerepet játszik egyrészt a filozófia „nemzetivé” alakításában, másrészt a filozófia iránt érdeklődő szélesebb – az iskolafilozófia szűk körén immár túlnövő – közönség kinevelésében. Egyfelől, rendszeresen kiírt pályakérdéseivel ösztönözni igyekszik a filozófia magyar nyelvének megteremtését, illetve a hazai filozófia

múltjának föltárását. Másfelől, közreműködése nyomán a megszülető filozófiai művek önálló kötetek helyett mindinkább folyóiratok hasábjain látnak napvilágot. A német eredetű családból származó, a magyar nyelvet tudatos döntés nyomán választó, a „nemzeti filozófia” programját megfogalmazó, ugyanakkor folyóirat-kritikusként is működő Szontaghot nyilvánvalóan több motívum is ennek az akadémiai filozófiának az elkötelezettjévé teszi. Amikor filozófiáról beszél, úgy tűnik, nem elsősorban „filozófiai rendszerre” gondol, mint inkább a „filozófiai életet” tartja szem előtt. Legelső és talán leghíresebb önálló bölcséleti kötetének – első „propylaeumának” – záró bekezdésében, a filozófiát dinamikus alakítandó nyilvános térnek tekintve, így fogalmaz művének reménybeli befogadásáról. „Általában, nem a critica, sőt nem a megtámadás az, mitől tartok, hanem a részvétlenség; nagyobb csapás munkámat nem érhetné, mintha az hallgatással fogadtatnék. Szavam gyöngébb, hogysem magam e fontos, itt szóba hozott tárgyakat eldöntessem; szükség tehát, hogy nálam belátóbb férfiak által figyelemre méltatva szóba vétessenek: részemről meg leszek elégedve, ha tisztes körökben szavazatot engednek. Küzdve fejlik ki életben és literatúrában minden igaz és jó, s a síri csend a halálnak biztos jele. A philosophia különösen, minden időben, a legellenkezőbb elvek’ csatapiaca volt. Mint tetteles criticus pedig általában nem tartozom azok közé, kik magoknak mindenhez szívesen szabadságot vesznek, másoktól pedig ugyan azt megtagadják.” (Szontagh, 1839, 290–291.) A gondolatmenet világosan mutatja mind a kritikai tevékenység, mind az akadémiai filozófiaművelés egyértelmű hatását.

(*Litkei Tóth*) Litkei Tóth „filozófiájának” problémája a legnehezebben megközelíthető. Az ő esetében már nevének többféle írásmódja is elbizonytalanítja az olvasót. Módosabb iparoscsalád gyermekeként, mint Tót Péter születik Fényeslitkén. A neve előtti Litkei nem nemesi előnév tehát, hanem a szülőhelyre utaló megjelölés; maga következetesen pontos i-vel használja – a „Litkeit” csak később, halála után kezdik „Litkeyként” emlegetni. Jellegzetes paraszttörténelmi, aki számára a fölemelkedésnek egyetlen útja kínálkozik: ha a papi hivatást választja. A volt pataki diák, bár valószínűleg inkább független értelmiségi szerepre vágyik – folyóiratoknál próbál írásokat megjelentetni, színészi karriert tervez –, így református lelkész lesz a nyírségi faluban, Bujban. Lelkészi kötetmei mellett igyekszik írni: naplót vezet, cikkeket publikál, néhány előadást önálló füzetként ad ki. Megjelent munkái azonban összességükben sem tesznek ki jelentősebb korpuszt; egyetlen, halála után megjelentt – egyben egyetlen ismert művének számító – kötete reformkori naplója. Bölcséleti műveltségének súlypontját a német idealizmus képezi, filozófiatörténeti tájékozottságának forrásul – mint életművének kutatója érvel mellette (Mester, 2006a, 146–148.) – pataki professzorának, Nyíri Istvánnak a kompendiumai szolgálnak. Többször is a korabeli cenzurális viszonyok korlátaiba ütköző, szabadelvű keresztény bölcséleti nézetei, utaltunk rá, többféle értelmezésre is módot adnak. Lehet úgy tekinteni rájuk, mint baloldali hégelianus, radikális protoszocialista-protokommunista gondolatokra, ezért a magyar szocialista-kommunista hagyomány előtörténetéhez sorolni őket. Lehet mondani, hogy nem haladják meg a korabeli értelmiségi közgondolkodás átlagát, ezért csak művelődéstörténeti kordokumentumként érde-

mes számon tartani azokat. És lehet interpretálni őket a modernitás kihívására adott protestáns bölcséleti válaszkísérletként, a modernitást saját keresztyén gyökereivel szembeállító elméletként.

A filozófus szerepéről vallott nézeteiről a költő Tompa Mihályhoz fűző barátságának dokumentumaiból nyerhetünk képet. Tompával már a forradalom előtt kapcsolatban van, a barátságukat aztán előbb a forradalom alatt együtt vállalt tábori lelkesítő szolgálat mélyíti el, majd rokoni viszonyba is kerülnek: Litkei Tóth legkisebb lányának Tompa lesz a keresztapja. Barátságuk két fontosabb dokumentuma ismert. Egyrészt Litkei Tóth terjedelmes, négy részletben közölt, levélformában fogalmazott és Tompának címzett tanulmánya, másrészt hosszan tartó, több évtizedes, a forradalom előtt induló és egészen Tompa haláláig folytatódó levélváltásuk.

Az előbbi, a *Protestans Egyházi és Iskolai Lapban* közölt levél-tanulmány Litkei első nyomtatásban megjelent bölcséleti írása. A keresztyénséget érő modernizációs kihívást a hegyi történetfilozófia fogalomkészletében értelmező tanulmány műfaja szerint levél: a gondolkodónak a költőhöz intézett, erős retorizáltsággal fogalmazott levele. A levél retorikájában kiemelkedően fontosnak látszik a levélíró és a címzett szerepe: a filozófus és a költő. Mindjárt a legelső mondata értéksorrendet látszik fölállítani. „Fontos és érdekes dolgokról írok hozzád, barátom! – magunk sorsáról: azonban csak készül előre redőzni szemöldökeidet, mert most nem a baráthoz, nem a költőhöz, hanem – örülj a hallatlan megráztatásnak! – főleg a philosophhoz akarok szólni benned.” (Tót, 1847, 1003.) A filozófus a költő fölött áll tehát: a költő-címzett megráztatásnak kell érezze, hogy a filozófus-levélíró a benne, a költőben is rej-

tőző filozófushoz intézi szavait. A hierarchiát később megerősíteni látszik, hogy a levélíró magára érdemi, levelének címzettjére ellenben alárendelt szerepet oszt. A gondolatok csatamezején, úgy mond, a filozófus harcol, a költő csak az ő dicsőséges harci tetteit hivatott megénekelni. Legjellegzetesebb megfogalmazásban: „[a]zonban a csatát most nem kezdem meg, el vagyok fáradva, pihennem kell. Te pedig, barátom! míg én nyugszom, új erőt gyűjtendő, ülj fel Pegazusodra, és csak készítsd előre a diadaléneket!” (Tót, 1847. 1211.) Elöl a harcoló filozófus, mögötte a filozófus harcainak diadaléneket megverselő költő: így néz ki a Litkei Tóth levelében foglalt hierarchia.

Az utóbbi, a Litkei Tóth–Tompá-levélváltás csak részben maradt fenn: kizárólag néhány, Tompa által írott darabját ismerjük. Ami olvasható belőle, az így is rendkívül érdekes dokumentumnak látszik. Az egyébként inkább csupán jókívánságokat megfogalmazó és hétköznapi élettényeket fölidéző levelek, szempontunkból ez a leginkább figyelemre méltó, úgy tűnik, elfogadják és maguk is megerősítik a levél-tanulmányban megképzett hierarchiát: a filozófus és a költő alá-fölérendeltségi viszonyát. A *Buji leveleket* megköszönő levelét Tompa például a következőképp zárja: „Hanem, édes Péterem! nem felesleges többet; irj te nekem valami okosat; ha tőlem vársz: titánilag csalatkozol; szokatlan itt a gondolkodás is.” (Tompá, 1964, I/82.) Az „okosságot” és a „gondolkodást” a filozófushoz rendelő érvelés itt inkább csupán játékosan értendő: Tompa ugyanis gyógykezeléséről küldi levelét, a maga „okosságának” hiányát és a „gondolkodás” „szokatlanságát” így szanatóriumi körülmények között emlegeti. Mintegy két évtizeddel későbbi levelében ellenben komolyan, sőt rezignált hangon fogalmazva utal a szembeállításra: „Te azt

mondod: philosophálsz! Jaj, de én szegény versíró ember voltam csupán; lelkem képzelettel, nyugtalansággal, álmakkal tele s ezek most kinoznak iszonyuan mint egy új Prometheuszt.” (Tompá, 1964, II/122.) A „filozófáló” és a „versíró” ember efféle szembeállítás itt is érvényes marad tehát: a „filozófáló” emberhez képest „csupán” „versíró” embernek lenni eszerint valamiféle alacsonyabb rendű státuszt jelentene.

Filozófusnak lenni?

Szerepkeresés, szerepalakítás, szerepjáték? A három példa három különböző pozíciót látszik megképezni.

Bessenyei példája mintha szerepkeresésről árulkodna. Az ő rendkívül kiterjedt, számos szellemi területre kiterjedő és sokféle gyakorlati törekvést magában foglaló munkássága egyazon nagyszabású program megvalósítási kísérletének tűnik. A maga programját követve pedig, a nemzeti kultúra szerkezetének határozott kiformalódása előtti alakként, keresi csupán a szerepeit. Noha a „filozófusnak lenni” problémáját többször is alapos reflexió tárgyává teszi, a filozófia művelése az ő számára elsősorban nem valamiféle társadalmi szerep betöltését jelenti: a bölcselkedést egyszerűen inkább tevékenysége újabb területének látja. A második eset, a Szontaghé, úgy

tűnik, a szerepalakítás példája. Ő immár határozottan filozófusként határozza meg önmagát; korábbi, számos területre kalandozó munkásságát inkább a maga filozófusszerepe egyfajta előkészítésének fogja föl. Az akadémiai tudományosság új intézményét fölhasználva tudatosan alakítja ki önmagát mint filozófust. A filozófusszerepének alakítása során pedig következetesen fölhasználja korábbi szerepét, az irodalmi kritikust: a filozófusba mintegy beépíti a kritikust. Litkei Tóth, végül, inkább talán csupán szerepjátékot játszik. Filozófiai munkáit szabad értelmiségi velleitásainak és lelkesítő szolgálatok kötetelmeinek ellentmondásában alkotja meg. Filozófusszerepének egyértelmű megformálására ilyenformán nemigen nyílik módja. A *filozófusnak lenni* kérdése az ő számára inkább csak játékos szereplehetőség. Önmagát mint filozófust csupán a baráti költővel folytatott párbeszédben játssza el, hol játékosabban, hol komolyabban: nyilvános levélben megszólítva és magánlevélben megkeresve a költőbarátot.

Filozófusnak lenni? Bessenyei számára szerepkeresés, Szontagh számára szerepalakítás, Litkei Tóth számára szerepjáték.

Kulcsszavak: *Bessenyei György, filozófusszerep, Litkei Tóth Péter, magyar filozófia, magyar kultúra, Szontagh Gusztáv*

IRODALOM

- Bessenyei György (1987 [1779]): A Holmi. In: Bessenyei György: *Válogatott művei (Magyar remekírók)*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 287–465.
- Bessenyei György (1990 [1778]): Galant levelek. In: Bessenyei György: *Színművek (Bessenyei György összes művei: Kritikai kiadás)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 663–694.
- Bessenyei György (1992 [1776–1778]): Tüdő társaság. In: Bessenyei György: *Társadalombölcséleti írások, 1771–1778 (Bessenyei György összes művei: Kritikai kiadás)*. Bp.: Akadémiai–Argumentum, 191–223.

- Bíró Ferenc (1976): *A fiatal Bessenyei és iróbarátjai (Irodalomtörténeti Könyvtár 31)*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Lukács Ödön (1879): *Litkei Péter buji református lelkész s egyházkerületi képviselő emlékezete*. Debreczen: Erdélyi István nyomdája
- Mester Béla (2006a): Egy magyar protestáns gondolkodó a modernitásról. In: Mester Béla: *Magyar filozófia: A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai IX.)*. Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia, 144–163.

Mester Béla (2006b): Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”. In: Mester Béla: *Magyar filozófia: A szenvedelmes dímnyésztől a lázadó Ikaroszig (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai IX.)*. Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia, 71–143.

Pándi Pál (1972): „Kísértetjárás” Magyarországon: Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. I–II. Budapest: Magvető Kiadó

Perecz László (2004): A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása. In: Mester Béla–Perecz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez: Magyarország és a modernitás (Recepció és kreativitás)*. Budapest: Áron Kiadó, 40–74.

Perecz László (2008): *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia” (Eszmetörténeti Könyvtár 7)*. Budapest: Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely

Perecz László (2016): Filozófusból író: Bessenyei György szerepfelfogásáról. In: Mester Béla (szerk.): *Régiók, határok, identitások: (Kelet-)Közép-Európa mint hívószó a (magyar) filozófiatörténetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet–Gondolat kiadó, 137–150.

Szegedy-Maszák Mihály (1984): Hit és kételey összeütöközése a XIX. század közepének magyar közgondolkodásában: A naplóíró Tóth Péter. In: Tóth Péter: *Napló (1836–1842) (Magyar Hirmondó)*. Budapest: Magvető Kiadó, 515–572.

Szontagh Gusztáv (1839): *Propylaeumok a' magyar filozóphiához*. Buda: A Magyar Kir. Egyetem be-tütiével

Szontagh Gusztáv [Tuskó Simplicius] (1985 [1827]): A literatúrai kritikás folyóírásokról. In: Juhász István (szerk.): *Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) I.* Budapest: Magvető Kiadó, 275–289.

Tompa Mihály (1964): *Levelezése I–II. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai)* Budapest: Akadémiai Kiadó

Tóth Péter (1847–1848): Buji levelek: Tompa Mihályhoz. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 39, 1013–1017; 45, 1205–1211; 48, 1302–1307; 16, 494–501.

Vajda György Mihály (1937): *Az egyezményesek: Fejezet a magyar filozófia történetéből (Dolgozatok a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Philosophiai Seminariumából 21)*. Budapest: Grafika ny.

„...AMIKOR BAJBAN VOLTAM, Ő IGAZ BARÁTNAK BIZONYULT.”¹ Szent-Györgyi Albert humanitárius tevékenysége

Tasiné Csúcs Ildikó

állománygyarapító könyvtáros, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár
ildiko@ek.szte.hu

A Nobel-díjas tudósról ilyen megközelítésből soha nem gondolkodtunk, pedig egyre több újonnan előkerült dokumentum is tanúskodik arról, mennyire alapvonása volt Szent-Györgyinek az embertársainak történő segítségnyújtás. Már az első világháborúban, 1917 szeptemberében, frontszolgálatot teljesítve egy udinei klinikán egyszerű klinikai orvosként feljelentést mert tenni egy egyetemi magántanár ellen, aki az olasz hadifoglyokon orvosi kísérleteket hajtott végre, mondván, hogy azok úgyis „csak foglyok.” Az emberi életek elleni merénylet annyira felháborította, hogy nem mérlegelte, hogy cselekedete magára nézve milyen következményekkel járhat.² Később, Európában ismert tudósként, de még korántsem Nobel-díjasként a legtermészetesebb dolog volt számára, hogy segítséget ajánl fel a náci által üldözött zsidó származású tudóstársának, Hans Krebsnek. Ajánlólevelet írt neki, hogy Cambridge-ben,

az ő tanáránál, Frederick Gowland Hopkinsnál találhasson állást. Közbenjárása sikerrel járt, és Krebs 1933-ban Angliában folytathatta Nobel-díjjal vezetett kutatásait. Krebs soha nem felejtette el tudóstársa nagylelkűségét, és évtizedekig őszinte hálával őrizte Szent-Györgyinek az ő érdekében írt levelét, amit Szent-Györgyi meglepődve csak „kis papírdarabnak” nevezett. Szent-Györgyi Albert jóindulata és figyelmessége több mint 42 évvel ezelőtt döntően befolyásolta az életemet legnehezebb, úgyszólván végzetes pontján” – írta a tudós (Krebs, 1983, 305.).

Humanitárius szándékkal vállalta fel a később itthon az isztambuli kiküldetést is 1943. február 7-én,³ amikor a magyar demokratikus erők felkérésére (nem saját kezdeményezésből) és Kállay Miklós miniszterelnök tudtával – a még több emberáldozat megakadályozása érdekében⁴ – az ország háborúból való kiugrásáról – tárgyalt a szövetségesekkel. A kikül-

¹ Hans Krebs Szent-Györgyi Alberttről (1983, 305.)

² A magasabb rendfokozatú egyetemi tanárnak nem esett bántódása, de Szent-Györgyit átvezényelték az észak-olaszországi maláriával fertőzött mocsarakhoz, ahol minden bizonnyal hamarosan elpusztult volna, ha a háború két hónap múlva nem ér véget (Moss, 2003, 36–37.).

³ A tárgyalások során Szent-Györgyi mint a demokratikus erők miniszterelnök-jelöltje lépett fel. A brit külügyminisztérium az ő kormányát a Kállay-féle kormány hatalomképes alternatívájának tartotta (Lásd Juhász, 1978, 35.).

⁴ „A laboratóriumom a város főterén volt, és a frontra menő csapatok megálltak itt, és jött egy pap megálda-